

Durkheim'in bilgi ve toplum anlayışı üzerine bir değerlendirme

Bahadır Çoban*

Öz

Sosyolojinin bilimsel rüştünü henüz ispatlayamadığı bir dönemde Durkheim'in yürütmüş olduğu çalışmalar sosyolojiye kendi metodolojisini kazandırma yolunda itici güç olmuştur. O, sosyolojiyi felsefe ve psikolojinin tahakkümünden kurtararak bireysel olanla toplumsal olanın ve öznel çıkarımlarla nesnel verilerin ayrımını sağlamıştır. Durkheim "şeyler" olarak nitelendirdiği toplumsal olguları birey üzerindeki dışsallıkları ve kendilerini ona kabul ettiren baskıcı yönleriyle değerlendirmiştir. Onun determinist sosyolojisinde fail, birey değil toplumdur. Sosyolojiye bilimsel meşruiyet kazandıran *İntihar* çalışması Durkheim'in bireye indirgenen olguların ardındaki toplumu gösterme girişiminin somut örneğidir. *Toplumsal İşbölümü*'nde mekanik ve organik dayanışma olarak sınıflandırdığı geleneksel ve modern toplumların dayanışma biçimlerini her iki toplumun hukuk kurallarını mukayese ederek ortaya koymaya çalışmıştır. Durkheim modern toplumu anlama görevini sosyolojinin uhdesinde görmüş ve başlangıç noktası olarak basit örgütlenişe sahip ilkel toplumları seçmiştir. Durkheim dinin toplumdan neşet ettiğini belirterek din sosyolojisine yeni bir perspektif katmıştır. Onun bilginin kökenlerine yaptığı yolculuk toplumsal bilginin morfolojisinde yer alan dinselliğe ışık tutma çabasıdır. Durkheim, mantığın, ahlakın, bilimin ve büyük toplumsal kurumların dinden doğduğu düşüncesindedir. Onun sosyolojik kuramının merkezinde toplum vurgusu vardır, ancak toplum kendi varlığının idrakine varabilmeyi ve birliğinin berdevamını dinin sağladığı olanaklara borçludur. Bu metinde Durkheim'in bilgi ve toplum teorisinin dayanak noktaları üzerinde durulacak ve fikirlerinin tartışmaya açık yönlerine temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Durkheim, sosyoloji, toplum, din, işbölümü

An evaluation on Durkheim's understanding of knowledge and society

Abstract

At a time when sociology has not yet been able to prove its scientific status, the studies conducted by Durkheim were the driving force on the way to give sociology its own methodology. By freeing sociology from the domination of philosophy and psychology, he has provided the distinction between the individual and the social, subjective inferences and objective data. Durkheim has evaluated the social phenomena, which he described as "things", with their externalities on the individual and their oppressive aspects that impose them on him. In his deterministic sociology, the maker is the society, not the individual. The study of *Suicide*, which gave scientific legitimacy to sociology, is the concrete example of Durkheim's attempt to show the society behind the phenomena reduced to the individual. He has tried to reveal the solidarity forms of traditional and modern societies, which he classified as mechanical and organic solidarity in *The Division of Labour in Society*, by comparing the legal rules of both societies. Durkheim has seen the task of understanding modern society as the responsibility of sociology and chose primitive societies with simple organization as a starting point. Durkheim has added a new perspective to the sociology of religion by stating that religion emerged from society. His journey to the origins of knowledge is an effort to shed light on the spirituality in the morphology of social knowledge. Durkheim has believed that logic, morality, science, and great social institutions arose from religion. At the center of his sociological theory is the emphasis on society, but the society owes its ability to realize its own existence and the perpetuation of its unity to the opportunities provided by religion. In this text, the main points of Durkheim's theory of knowledge and society will be emphasized, and the controversial aspects of his ideas will be touched upon.

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı,
E-posta: bahadir88coban@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8123-2521

Araştırma makalesi

Research article

Geliş - Submitted: 27/04/2022

Kabul - Accepted: 26/06/2022

Atıf – Reference: Çoban, B. (2022). Durkheim'in bilgi ve toplum anlayışı üzerine bir değerlendirme. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 9, 115-130.

Keywords: Durkheim, sociology, society, religion, division of labor

Giriş

Sosyolojinin bilimsel bir disipline kavuşma sürecinde Emile Durkheim'in çalışmaları önemli kilometre taşlarından birisini oluşturur. Onun temel yönelimi felsefe etkisi altında bulunan sosyolojinin inceleme alanını gözlemlenebilir olgular sahasına çekebilmektir. Kendisinden önceki sosyologların soyut düzeyde bıraktığı bilimselleşme atılımı Durkheim'in ampirik çalışmalarında canlılık kazanır. Durkheim'in sosyolojik araştırma motivasyonunun merkezinde toplumun ampirik düzeyde ele alınabileceği fikri yatar. Pozitif bilimlerin öncülüğünde doğa yasalarının açıklığa kavuşmaya başlaması toplumların da bilimsel yöntemlerle incelenebileceğine ve toplumsal eylemin akış yönüne dair kestirimde bulunmaya yönelik bir kapı açmıştır. Durkheim sosyolojinin muteber yönünü doğa yasalarına neden sonuç ilişkisi bağlamında açıklık getirmeyi hedefleyen pozitif bilimlerin yolu olarak görmüştür.

Durkheim'in döneminde sosyoloji, olguları bireye indirgeyen psikoloji ve düşününsel akıl yürütme sınırlarıyla çevrili olan felsefe arasında multidisipliner bir görünümde. Onun çalışmaları bir yönüyle sosyolojiyi, psikoloji ve felsefenin tahakkümünden kurtarma uğraşı olarak addedilebilir. Nitekim onun kavrayışında toplumsal çözümleme nesnel ve genellenebilir sonuçlara ulaşma hedefindeki sosyolojinin uhdesinde olmalıdır. Durkheim'in bireyle kurduğu sosyolojik ilişki düzeyi bireyin toplumsal bir varlık oluşuyla çerçevesizdir. O, kişiselliğinden kuşku duyulmayan intihar olgusunun yaslandığı toplumsal sebepleri aydınlatmaya çalışırken toplumun birey üzerindeki belirlenimine dikkat çekmek istemiştir. Toplum bireylerin bir araya gelişleriyle vasat bulan yapıdan farklı gören Durkheim düşüncesinde toplum, işlevsel yapılardan müteşekkil canlı bir organizma gibi organların tekil konumlarından bağımsız bir bütünlüktür. O, Comte ve Spencer'dan devraldığı yapısal işlevselci toplum görüşünü sistematize ederek sosyolojik araştırmalarının referanslarından biri haline getirmiştir.

Durkheim (2004a), sosyoloji biliminin pratikte izlemesi gereken yolları *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* adlı eserinde detaylı bir biçimde sunar. Pozitivist karaktere büründürmek istediği sosyolojinin nesnelliği yakalayabilmesinin ve toplumsal davranışa neden-sonuç bağlamında açıklık getirebilmesinin başlıca koşulunu toplumsal olguları "şeyler" olarak ele almakta görür. Durkheim düşüncesinde toplum *sui generis*, yani kendine özgü bir yapıdır ve asırların birikimiyle ortaya çıkan toplumsal olgular üzerinde birey eyleyişlerinin tesiri yoktur. Bununla beraber fen bilimlerinin yakalamış olduğu genellenebilir sonuçlara kıyasla, karmaşık düşünce ve eyleyiş biçimlerinin domine ettiği toplumdaki güvenilir veriler sağlayabilmenin zorluğu Durkheim'in aşması gereken bir sorunsal olarak karşısına çıkar. Bu problematik durum onun pozitivist girişiminin nesnelliğine yönelik bazı eleştirilere davetiye çıkarmıştır. Nitekim erken dönem eserlerinde dolgun bir yere sahip olan kolektif bilinç mefhumu, doğrudan gözleme elverişli olmayan yapısı nedeniyle değer yansızlık iddiasını tenakuza düşürür. Doktora çalışması *Toplumsal İşbölümü*'nde (2020) kolektif bilinçle ilintili dayanışma biçimlerinin geleneksel ile modern toplumlar arasındaki başkalaşımını hukuk kuralları mukayesesi yoluyla incelerken bu boşluğu telafi etme kaygısı görülür.

Durkheim ahlakı doğrudan gözlemlemeye yönelik bir araştırmaya girişmese de onun sosyolojik tasvirlerinin merkezinde toplumun hangi ahlaki bağlayıcılıklar temelinde varlığını sürdürebileceğine ilişkin kaygı yatar. Endüstriyel üretimin devingenliği altında yeni bir toplum örgüsü ortaya çıkmıştır ve geleneksel toplum düzeninden modernizme yapılan bu sıçrayış, sancılı bir dönüşüm evresinin uğraşında gerçekleşmiştir. Nüfusun yoğunluk kazanmasına bağladığı işbölümünün gelişimi onun teorisinde toplumun ileri bir seviyesine işaret eder. Fakat geleneksel toplumu konsolide eden spiritüel değer ve normların gevşemesiyle beliren ahlaki gerilemenin neyle ikame edileceği sorusu Durkheim'in başlıca sorunsallarından

biri haline gelir. Olgun zamanlarında yöneldiği din araştırmalarındaki temel itkisi modern toplumlarda ahlaki gevşemenin serbest bıraktığı sosyal bunalımlara karşı toplumsal bütünlüğün hangi kolektif koşullarda figüre edilebileceğidir.

Durkheim, mantığın, ahlakın, bilimin ve büyük toplumsal kurumların dinden doğduğu düşüncesindedir. Bilginin kökenlerine yaptığı yolculukta, toplumsal bilgi kategorilerinin soy kütüğünde bulunduğunu düşündüğü dinselliğe ışık tutma çabası vardır. Onun sosyolojik kuramının merkezinde toplum vurgusu vardır, ancak toplum kendi varlığının idrakine varabilmeyi ve birliğinin berdevamını dinin sağladığı olanaklara borçludur. Bu metinde Durkheim’ın bilgi ve toplum teorisinin dayanak noktaları üzerinde durulacak ve fikirlerinin tartışmaya açık yönlerine temas edilecektir.

1. Durkheim’in sosyolojik yöntemi ve bilgi anlayışı

Durkheim bireye içkin olanı toplumsal olandan ayırır ve toplumu kendine özgü bir yapı olarak kabul eder. Toplum, bir araya gelmiş bireylerin toplamı değil, bütünlüğün yarattığı yeni ve farklı bir mekanizmadır. Bu ayrım bir üstünlük alameti olmaktan ziyade kendine özgü bir açıklamayı gerektiren bir duruma işaret eder (Cosser, 2015, s. 128). Comte ile sosyoloji alanına giren yapısal işlevselci teori toplumu yaşayan bir organizmaya benzetmiştir. Fakat Comte’da bu tezi geliştirme girişimi yetersiz düzeyde kalır. Herbert Spencer biyolojik ve toplumsal sistemler arasındaki benzerliklerin üzerine daha çok giden isimlerden biri olsa da yapısal işlevselci düşüncenin esas gelişimi modern toplumu farklı parçaların işlevsel bütünlüğü olarak ele alan Durkheim’in fikirleriyle sağlanmıştır (Poloma, 2017, s. 49-53). Durkheim nazarında sosyoloji, doğa yasalarını ortaya koyan bilimlerden birisidir ve amacı da nedensellik ilkesi etrafında toplumun anlaşılır kılınmasıdır (Ergun, 1984, s. 59). Sosyoloji aynı zamanda sosyal sorunların çözüme kavuşturulmasında da rol sahibidir. Durkheim pratiklere yansımaya bir sosyolojinin bilimsel değeri olmadığını düşünmüştür. Sosyoloji biliminin kılavuzluğuysa ancak ampirik çalışmalara dayanmak suretiyle sağlanabilir (Jensen, 2018, s. 58; Küçük, 2020). Nitekim Durkheim’in kendisinden önceki sosyologlara yönelttiği en esaslı eleştirilerden birisi toplumu bilimsel düzeyde incelemek yerine akıl yürütmenin sınırlarını aşmamış olmalarıdır.

Onun toplumsal olguları “şeyler” olarak değerlendirmesi sosyolojinin bilimsel statüsüne yaptığı vurgudan ileri gelir (Demirbaş, 2021). Durkheim’a göre Comte toplumun yasalarını saptamaya çalışmakla birlikte onun “Üç hal yasası” olarak tanımladığı toplumsal evrim şeması bilimsel bir temele değil, Comte’un ütopyik fikirlerine dayanır (Collins, 2015, s. 203-204). Comte evrimin hangi sıralama ve düzene dayalı olarak gerçekleştiğini ortaya koymak üzere bir girişimde bulursa da Durkheim olguların kendilerini bu kadar basitlikte sunmayacağını ileri sürer. Durkheim birbiri ardına gelen toplumlar arasındaki farklılaşım düzeyinin öncekinde olmayanın sonrakine eklemlendiği bir çizgisellik arz etmesi halinde büyük ölçüde birbirini tekrarlamaktan ibaret olan toplumlara bakılarak insanlığın en ileri aşamasının geri toplumlar için bir kriter olarak ortaya konulabileceğini söyler. Yine de toplumlar birbirinden bağımsız olarak doğup büyümekte ve yok olmakta, sonraki toplum öncekine kıyasla yeni özellikler kazanırken bir kısmını da yitirmesiyle tezahür etmektedir. Durkheim toplumların birbiri ardına gelişinin geometrik bir çizgiden ziyade dalları değişik yönlere doğru büyüyen ağacı andırdığını söyleyerek (Durkheim, 2004a, s. 78-80) Comte’un basitten mükemmele ilerleyen toplumsal evrim şemasının çizgiselliğine şerh düşer ve toplumların grift yapısının ancak görgül araştırmalarla çözümlenebileceğine ilişkin bilimsel görüşünü yinelemiştir.

Durkheim sosyolojiye bilimsel bir metodoloji kazandırma amacıyla kaleme aldığı *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*’na, dönemin sosyologlarının ve sosyoloji anlayışının eleştirisiyle başlar. Spencer ve Comte gibi sosyologları toplumla ilgili bilimsel bir metodolojiye dayanmayan birtakım genellemeler yapmakla (Durkheim, 2004a, s. 41)

eleştirmesinin altında sosyolojinin ampirik çalışmalara yönelmesi gerektiğine ilişkin düşünce yatar. Comte ve Spencer toplumu ampirik düzeyde ele almak yerine felsefileştirmeye çalışarak soyut kavramsallaştırmalara başvurmuşlardır. Stuart Mill yöntem sorununu ele almakla birlikte Comte'un söylediklerini tekrarlamaktan öteye geçememiştir (Köseihal, 1971, s. 31; Ritzer, 2014, s. 188). Durkheim'in *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*'ndaki tok sözlü hükmü, bilimsel yöntemden yoksun ve sübjektif çıkarsamaların sonucundan başka bir şey ifade etmeyen yaklaşımların çöpe atılması gerektiğidir. Zira bilimsel yönteme dayanmayan düşünce yapıları kısa süreli ve öznel değerlendirmeler yaratır (Bauman, 2013, s. 205). O, toplumsal fenomenleri kendine özgü yapılar olarak ele almıştır. Toplumsal fenomenler toplumsal olgulardır ve sosyolojinin inceleme alanına girerler (Coser, 2015, s. 127). Toplumsal olgular, eyleyenlerin dışında, onları zorlayıcı toplumsal yapılar ve kültürel normlardır (Ritzer, 2014, s. 188). Bireyler bir normu ihlal ettiklerinde toplumun bu dışsal baskısını net bir biçimde hisseder (Schiermer, 2019). Durkheim'in baskı sözcüğüyle kastettiği durum, bireyi çepeçevre kuşatan eylem ve düşüncenin kolektif biçimlerinin bireyin dışında ve ondan bağımsız bir şekilde yer alışıdır (Durkheim, 2004a, s. 36). İnsanlar, yaratımında aktif rol oynamadıkları toplumsal olgular dünyasının içerisine düşerler. Toplumsal olgular bireylere hazır kalıplar halinde, toplum tarafından bir nevi "zorunluluklar seti" olarak sunulur. Bireyin kolay kolay kıramayacağı bu bağlayıcı irade, toplumun ortak ve emredici sesidir.

Durkheim insanların bir yurttaş, aile üyesi, eş veya ağabey olarak yerine getirilmesi zorunlu olan bir takım görev ve yükümlülüklerle sahip olduklarını söyler. İnsanlar toplum tarafından kendilerine verilen rolleri içselleştirmek ve uygulamakla sorumludur. Benzer biçimde dinsel inanışlar, gelenek ve görenekler de bireyden önce bulunurlar. Onları yaratan da insan değil toplumdur (Durkheim, 2004a, s. 48). Bu toplumsal örgünün dışına çıkan bireyler kaçınılmaz olarak topluluğun bir takım yaptırımlarıyla karşılaşır. Toplumca kabul edilen değerlerin inkar edildiği durumlarda kimi zaman hukuki biçimler alabilen kimi zaman da kınama ve ayıplamayla sonuçlanan geri dönüşümler oluşur.

Durkheim'in toplumsal olgularla ilgili düşüncesi, onlara "şeyler" gibi yaklaşılması ve olguların birey zihinlerinin dışında, gözlem ve deney yoluyla incelenmesi gerektiğidir (Ritzer, 2014, s. 188). "Şeyler" gibi yaklaşılmasının ön koşulu, bilimselliği bulandıran ve çarpıtan öznel nosyonlardan arınmayı gerektirmektedir. Fizik ve kimyadaki bilimsel atılımdan önce insanlar yöntemsizce edinilmiş bir takım nosyonlardan hareket etmiştir. Bunun nedeni, düşünümsel akıl yürütmenin bilimsel çalışmaların önceli olmasıdır. Bilimin yaptığı şey düşünümsel akıl yürütmeye bir yöntem kazandırmak ve onu işler hale getirmektir (Durkheim, 2004a, s. 71-72). Durkheim'in düşüncesinde öznel nosyonların yorumlamalardan müteşekkil yapısı nesnel bilgiye ulaşılmasının önünde set olarak görülmektedir. Sosyolojinin toplumsal olguları bilimsel bir metotla açıklayabilmesi ve bu açıklama koşulunun da toplumsal olgunun bireyden bağımsız ve gözlemlenebilir bir temele dayanması gereklidir. Ekseriyetle kendisinden önceki sosyologların düştüğü yanlış, toplumsal olanı açıklarken deneyimlerden değil fikirlerden hareket etmeleridir.

Toplumsal fenomenlerin normal ve patolojik türlerinin ayırımına varılması *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*'nda Durkheim'in amaçlarından bir diğeridir. Suç olgusuna referansla açıkladığı normal ve patolojinin saptanmasında Durkheim suç olgusunu normalin içerisinde kategorize eder. Suç, eylemin niteliğine dair toplumu ortak bir kanıda buluşturması bakımından yararlı bir işlev de görür (Demirbaş, 2021). Nitekim suçu belirleyen kolektif bilinçtir. Onun erken dönem çalışmalarında önemli bir yere sahip olan kolektif bilinç kavramı toplumsal gerçeğin temelidir. Kolektif bilinç, bir toplumun bireylerindeki ortak inanç ve duyguların bütünüdür (Ergun, 1984, s. 56). Bireylerde tecessüm etmekle birlikte kolektif bilincin asıl kaynağında toplum vardır (Özyurt, 2007). Durkheim'in toplumun odak noktası olarak kolektif bilincin üzerinde durması onun tinselci eğiliminin emaresidir. Maddi dünya, ancak abstre bir kavram olan bilincin tezahürlerini yansıttığı bakımından onun ilgi

alanına girer (Köseihal, 1971, s. 180). Fakat kolektif bilinç öylesine belirsiz ve tanımlanışı güç bir alana sahiptir ki onu doğrudan araştırmanın olanağı yoktur (Ritzer, 2014, s. 194). Bu zorluğun farkında olan Durkheim kolektif bilincin dolaylı yoldan yansımalarını taşıyan, yasalar, dinsel metinler gibi gözlemlenebilir olguların araştırmasına yönelmiştir (Giddens, 2012, s. 47). Doktora çalışması olan *Toplumsal İşbölümü*'nde geleneksel ve modern toplumları hukuk kuralları bakımından mukayese ederek kolektif bilinçle farklı dayanışma türleri arasındaki ilişkinin izlerini sürmüştür.

Durkheim'ın zihnin düşünce kategorilerinin toplumsal yaratımlar olduğuna inanmaktadır. Onun bilgi sosyolojisi anlayışı, son dönem araştırmalarını yoğunlaştırdığı din sosyolojisiyle yakından ilişkilidir. Ona göre zihinlerimize işlenmiş olan düşünce kategorileri ilkel toplumların dünya tasarımından doğmuştur. İlkel insan düşüncesiye dini inanışların ve din olgusu etrafında evrilen toplumsal ilişkilerin belirlenimi altındadır. İlk oluşan sınıflar insan sınıflarıdır ve ilkel toplumlar doğayı ve dünyayı zihinlerinde kategorize ederken pratikte var olan sınıflandırmalardan yararlanmışlardır (Coser, 2015, s. 136). Nitekim *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*'nde incelemiş olduğu Avustralya soy kümelerinde evren ve doğaya ilişkin sınıflandırmaların kendi toplumsal düzenlerinden yola çıkılarak tasarlandığı tespitine yer verir. Orada, birbirlerine karşıt nesne ve olgular farklı soy kümeleri tarafından bölüşülmüş durumdadır. Örneğin Güneş bir soy kümesine aitse Ay ve yıldızlar diğerlerine tahsis edilmiştir. Durkheim buradan yola çıkarak mantıksal dizgelerin kökeninin toplumun bu ilkel formundan türediğini iddia eder (Durkheim, 2018, s. 208-209). Din olgusunun düzenleyici ilişkileri altında insanın doğa, evren gibi çevresel faktörleri sınıflandırma ve kategorize etme ihtiyacı mantıksal düşünme yetisinin gelişimine yataklık yapmıştır. Ayrıca burada klanlara ve totemlere göre sınıflandırılmamış hiçbir şey yoktur. Bu da dolaylı olarak dinsellik tarafından biçimlendirilmeyen hiçbir şey olmadığını göstergesidir (Durkheim, 2018, s. 216).

Durkheim *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*'nde bilim felsefesine hâkim olan apriorizm ve ampirizmin dayanak noktaları üzerine eğilir. Ampirizm bilginin kaynağını deneysel duyuma indirgemekte ve zihinsel tasarımları özel bilincin yaratımı olan kurgular olarak nitelendirmektedir. Oysa Durkheim'a göre bu tasarımlar hem insandan bağımsız olmalarıyla hem de ona varlığını kabul ettiren zorunluluklarıyla bütün zihinlerin ortak buluşma alanlarıdır. Ampirizmin dolaylı yoldan yaptığı şey, toplam tasarımların bütününden başka bir şeyi ifade etmeyen aklı yadsımak ve sonuç olarak mantıksızlığa kapı aralamaktır (Durkheim, 2018, s. 36-37). Durkheim toplumsal yaratımlar olarak betimlediği tasarım ve kategorilerin nesnelliklerine ve bilimsel olarak incelenebileceklerine işaret eder. Tasarımları ve onların bir bütün halinde yer aldığı aklı devreden çıkaran ampirist düşünceye yönelik eleştirisi buna dayanır.

Tasarımların her şeyden önce var olduğunu öne süren aprioristler içinse akıl dünyayı açıklığa kavuşturacak en iyi araçtır. Bunun için düşünme yetisine deney sınırlarını aşma gücü tanınması yeterlidir. Aklın bu gücü insanın bilişsel doğasından gelir. Oysa Durkheim'a göre usun bu ayrıcalığa nereden sahip olduğuna açıklık getirmeyen bu düşünceler yavandır ve deneyimin kendisinin neden yeterli olmayarak deneyden önce bazı koşulların bulunmasının gerekleri somut biçimde ortaya konulmalıdır. Ona göre tasarımlar toplumun ortak ürünüdür ve topluluğun ekonomik, dini, ahlaksal örgütlenişine göre biçimlenmişlerdir. Kendine özgü bir gerçekliğe sahip olan toplumu anlatan tasarımlar kuşaktan kuşağa birçok beynin, geniş bir işbirliği sonucu iç içe geçmiş olan düşünce ve duyguların eseridir. Aklın deney sınırlarını aşma gücü buradan gelir. Ortak yaşamın gerçekleşmesinde ve insanlar arasındaki temel düşüncelerdeki anlayış birliğinin sağlanmasında ortak tasarımların olmazsa olmaz bir yeri vardır. Zaman, uzay, neden, sayı gibi temel düşünce sistematiği üzerinde türdeş bir yaklaşımın kazanılması toplumsallığın bekasını olanaklı kılmıştır. Tasarımların toplumsal öğelerden yapılmış olmaları onların nesnelliklerine de hâle getirmez. Tam aksine, taşıdıkları toplumsal köken, insan tabiatının doğal yapısının tezahürüdür (Durkheim, 2018, s. 37-42).

Özetle Durkheim bilgiyi sadece deneyimin ürünü olarak gören ampirizme ve kategorilerle doğduğumuzu savlayan apriorizme birtakım eleştiriler getirmiştir ve kategorileri toplumsal yaratımlar olarak tasvir ederek bilginin kökenini toplumsal olgularla açımlayan güçlü bir bilgi sosyolojisi ortaya koymuştur (Ritzer, 2010, s. 212). Diğer yandan Durkheim ampirik araştırmalara aklın felsefi içermelerini bilimsel sorguya tabi tutmak gibi bir misyon da yüklemiştir (Berkkurt, 2011). Onun bilgi sosyolojisi bilim felsefesine hakim olan iki yaklaşımın harmanlanması ve *sui generis* toplumun kendine özgü kuralları olan bilimsel bir yordamla ele alınması olarak değerlendirilebilir.

2. Durkheim’da toplumsal dayanışma

Sanayi Devrimi büyük kentlerde her biri farklı iş kollarına bölünmüş yeni meslek alanları yaratmıştır. Ortaya çıkan işbölümü olgusu yalnızca ekonomik açıdan değerlendirilebilecek bir değişimle sınırlı kalmayarak siyasal, idari, yargısal, hatta sanatsal ve bilimsel düzeyde uzmanlaşmayı getirmiştir (Durkheim, 2020, s. 64). Belli bir uzmanlık alanına sahip olmaksızın her alanda görece bilgi sahibi olan ve bu özelliğiyle toplumda seçkin bir yer edinen eski insan tipolojisinin durumu modern dönemde tembel ve gevşek bir eğitimin emaresi olarak görülmüştür (Durkheim, 2020, s. 66). Durkheim toplumsal bir olgu olarak ele aldığı işbölümünün ortaya çıkışını bir başka toplumsal olgu olan nüfus yoğunluğu ile açıklamış ve buna “dinamik yoğunluk” adını vermiştir. Ona göre nüfusun çoğalarak kırsaldan kente doğru yığılma göstermesi işbölümünde zoraki bir ayrışmanın tetikleyicisidir. Bu durum kaynakların bölüşümüne dair olası bir çatışma yerine toplumsal uyumla neticelenen işbölümü çeşitliliğini yaratmıştır (Ergun, 1984, s. 58). Durkheim’ın temel ilgisi toplumsal düzenin sürdürülebilir koşullarının desteklenmesi ve bireylerin değişen şartlara ayak uydururken kendilerini toplumun bir parçası olarak görebilmeleridir (Ritzer, 2014, s. 198). Primitif toplumların dayanışmacı yapısı kolektif bilincin herkes tarafından paylaşılmasıyla sağlanırken modern toplumlarda bu fonksiyon işbölümü tarafından yerine getirilir. Durkheim eski ve yeni toplumun dayanışma biçimlerini karşılaştırarak nesnel bir sonuç elde etme amacındadır. Fakat toplumsal dayanışma olgusunun ahlaki değer içeren yapısı ve doğrudan gözlemlemeye elverişsizliği onun ancak simgesel boyutuyla ele alınmasını gerektirir. Bu simge hukuktur (Durkheim, 2020, s. 91). Durkheim *Toplumsal İşbölümü*’nde farklı dayanışma türlerine göre sınıflandırdığı geleneksel ve modern toplumları hukuk kuralları üzerinden mukayese eder.

Toplumları bir arada tutan şey, değerler, normlar ve menfaat birlikteliğidir. Üyeler arasındaki bağlayıcı değer ve normların sayısı ne kadar fazlaysa toplumsal düzen de o kadar sağlam bir temelde ilerler (Aksakal, 2021). Durkheim geleneksel toplumun üyeleri arasındaki yaşam pratiklerinin benzerliğinden yola çıkarak onları mekanik dayanışma sınıflandırması içerisine alır. Modern öncesi dönemde bilim, sanat, bilgi, üretim faktörleri homojen bir karakterdedir ve bireyler birbirlerine kıyasla pek az farklılıktadır. Toplumsal bağın sürekliliği, üyeler arasındaki kolektif bilincin yaygınlığıyla ilintilidir (Gözaydın & Gülsoy, 2010). Mekanik dayanışmanın var olduğu bir düzende bireylerin rolleri oldukça benzerdir ve bu benzerlik inanç, davranış, yaşam biçimi ve ahlak anlayışında kendisini gösterir. Toplumun üyeleri arasındaki bilişsel network ve topluluğu bir arada tutan kolektif inanışlar her bireyin içselleştirdiği bir zemine sahiptir.

Mekanik dayanışmanın geçerli olduğu bir toplumda baskıcı hukuk kuralları hâkimdir (Yükselbaba, 2017). Bu toplumlarda ortak ahlaki bağlar toplumun tüm fertlerince paylaşılırken insanlar eyleyiş ve düşünüş biçimleri bakımından birbirlerine benzerler. Toplumun ahlaki normlarının ihlal edilmesi çoğu birey tarafından tepkiyle karşılaşır. Müsterek değerlere karşı işlenen suçları ağır yaptırım ve cezalandırma mekanizmalarıyla bastıran bir hukuk sistemi vardır. Hırsızlık yapanın eli kesilebilir, kutsal değerlere yönelik sözlü saldırılar dilin kesilmesiyle sonuçlanabilir (Ritzer, 2014, s. 200). Geleneksel toplumun ceza sistemi kolektif bilincin yansımaları taşır. Kolektif bilinç ne kadar yaygınsa bireyin

toplumla uyum derecesi o kadar yüksektir (Durkheim, 2020, s. 141). Fakat mekanik dayanışmayla toplumsal ilerleme birbirine ters orantılıdır. Mekanik dayanışmanın giderek zayıflaması toplumsal ilerlemesinin bir neticesi olarak ortaya çıkar ve bu ilerleyiş toplumsal bir çözülme emaresinden ziyade, işbölümü temelinde yükselen yeni bir dayanışma biçiminin oluşumunu işaret eder. Kolektif bilincin üstlendiği rol, artık işbölümünün uhdesindedir ve toplumsal birliğe olan bağlılık en dirençli mekanik dayanışmanın bile sağlayamayacağı şekilde işbölümü tarafından sağlanır (Durkheim, 2020, s. 210-211). İşbölümüne dayalı toplumların dayanışma biçimi Durkheim tarafından organik dayanışma olarak adlandırılır.

Durkheim'a göre mekanik dayanışmanın yerini organik dayanışmaya bırakması tarihin bir yasasıdır (Durkheim, 2020, s. 213). Nüfus yoğunluğunun artışı işbölümündeki serpilmeyi ve uzmanlaşmayı getirmiştir. İnsanlar artık toplumun ihtiyaç duyduğu şeylerin küçük bir kısmını üretir hale gelirler ve her birey diğerinin üretimine ihtiyaç duyar. Bireylerin bu farklılaşımı birbirlerine olan bağımlılıklarını artırır (Collins, 2015, s. 194). Geleneksel toplumun türdeş morfolojisi, bağımlılık ilişkilerinin benzerliğiyle karakterize olurken modern toplumun harcı farklılıkların karşılıklı ihtiyacıyla karılır. İşbölümü, uzmanlaşma, tarihte hiç olmadığı kadar artış gösterir ve bireyler ancak bir konunun, bir meslek dalının sınırlı bir alanında kendilerini geliştirebilme imkanına sahip olur. Bireysel farklılaşma böylece, topluluk kültüründen bir sapma biçimi olarak değil, toplum adına gerçekleşmesi zaruri olan bir ihtiyaç halini alır. Toplum artık kendi üyelerinin farklılaşması zemininde bütünlüğünü koruyabilir.

İşbölümüne dayalı toplumların hukuk sistemi geri verdirici karakterdedir. Durkheim buna onarıcı hukuk adını verir. Bu yaptırımın temel özelliği bastırıcı hukukta olduğu gibi bireylere bedel ödetmesi değil oluşan zararın karşılanması ve koşulların eski durumuna döndürülmesidir. Burada cezalandırma mekanizması yerine onarım mekanizması ağır basmaktadır (Durkheim, 2020, s. 143). Durkheim bu durumu canlı organizmalardaki sinir sistemine benzetir. Organizmalardaki sinir sisteminin özelliği vücudun işlevsel parçalarını uyum içerisinde düzenlemektir. Onarıcı hukukun yaptığı da budur (Durkheim, 2020, s. 161). Bunun sebebi organik dayanışmanın olduğu toplumlarda kolektif bilincin mekanik dayanışmanın bulunduğu toplumlara nazaran daha zayıf olmasıdır. İşbölümü ve uzmanlaşmayla beraber bireysel farklılaşma toplumsal bir kaideye dönüşürken hukuk sistemi de geleneksel-dini karakterinden evrilerek birey merkezli bir alana oturmuştur.

Mekanik dayanışmanın geçerli olduğu toplumda birey kişilikleri toplumsallık içerisinde erimiştir. Oysa organik dayanışmanın olduğu toplumda bireyler kendilerine özgü bir etkinlik alanlarına sahip olurlar ve işbölümü ilerledikçe bireylerin toplumla kurduğu bağ kuvvetlenir (Durkheim, 2020, s. 163-164). Durkheim organik dayanışmanın modern toplumunu, uzmanlaşma ve dayanışmanın gelişkin bir boyuta ulaştığı ileri bir toplum modeli olarak karşılar (Salman, 2019). Fakat organizmanın bu en gelişkin evresi yapısal birtakım problemleri de beraberinde getirir. Örneğin pazar olanaklarının sınırsız genişlemesi ve büyük sanayilerin ortaya çıkışıyla makineler insan gücünün yerini almaya başlar. İşçinin sanayideki faaliyetleri onu aile yaşamından uzaklaştırır. Sanayi toplumunun bu yeni biçimi yeni bir örgütlenme tipini zorunlu kılar, fakat örgütlenmenin yavaş seyri devrimin olağandışı hızda ilerleyişine ayak uyduramaz. Çatışma içindeki çıkarlar dengeye ulaşacak zamanı bulamaz ve böylece işbölümünün dayanışmayla sonuçlanmadığı bir kuralsızlık durumu ortaya çıkar. Durkheim buna "anomi" der (Durkheim, 2020, s. 421-423). Geleneksel toplumda dini bir karakter taşıyan ahlaki denetimin modern toplumda etkisini yitirmesi bireylerin gündelik yaşamlarını anlamsız bulmaya başlamalarına da sebebiyet vermiştir (Giddens, 2012, s. 48-50). Yine de Durkheim anomiyi işbölümünün zorunlu bir sonucu olarak değil, ayrıksı bir durum olarak görür. Çözüm olarak işbölümünün olağan seyrine müdahale edilmemesini önerir. İktisatçılar işbölümünün üretimin verimliliğini artırma yönüne odaklandıkları için dayanışmayı sağlayacak koşulları karanlıkta bırakmışlardır. Oysa olağan durumda uzmanlaşmanın yerine getirilişi, bireyi makineye indirgeyen olumsuz şartları doğurmadığı

gibi işbölümünün kendiliğinden gelişen biçiminde bireyler kendi iş alanlarına kapanıp kalmazlar ve çevreyle etkileşim düzeyleri yüksektir (Durkheim, 2020, s. 425-426). Durkheim işbölümünün yarattığı birey odaklı dayanışma biçimine dair umut beslemekle birlikte ahlaki bağların zayıflayışının toplumda bir çözülme yaratabileceğine dair çekincelerini de dile getirir. Nitekim ahlaki doğrudan gözlemlemeye yönelik ampirik bir araştırmaya girişme de Durkheim bir ahlak sosyoloğudur. Ritzer'in belirttiği üzere (2014, s. 193), Durkheim'in sosyolojisi ahlaka duyduğu ilginin bir yan ürünü olarak görülebilir. Onun işbölümü, intihar ve din üzerine yaptığı çalışmalar toplumsal dayanışmayı sağlayacak bir ahlaki düzenin zorunlu olduğunu gösterir (Swingewood, 1998, s. 155). İnsan ancak ahlak kuralları tarafından düzenlendiği ölçüde toplumsal varlığını duyumsayabilir ve kolektif kimliğe sahip bir toplumsal yapı bu sayede ortaya çıkabilir (Aksakal, 2021). Farklı bir ifadeyle, bireyin gerçek özgürleşimi arzu ve çıkarlarını ahlaki bir disipline adanmasıyla ortaya çıkar. Dizginlenmeyen birey, gemlenmemiş tutkuların esiridir.

Durkheim'a göre toplumun kendine özgü varlığı bireyden öncedir ve önceliklidir (Toktamış, 2010). Faydacı kuramların bireyin mutluluğa erişimini, eylemlerin çıkar ve arzulara kanalize oluşuyla anlamlandırmasına karşı Durkheim kişisel amaca dayanan hiçbir eylemin ahlaki bir değerinin olmadığını düşünür. Bir eylemin ahlaki niteliği bireysel çikardan arınma derecesiyle ortaya çıkar. İnsanın yaşamsal ihtiyaçlarını sürdürmek için giriştiği eylemin ahlaki bir yönü bulunmaz, çünkü hayatta kalma uğraşı ahlak açısından nötrale bir durumu ifade eder. Fakat ailesinin yaşamsal olanaklarını sağlamak amacıyla edimde bulunan birey ahlaki bir hareket sergiler (Durkheim, 2004b, s. 64-65). Dolayısıyla Durkheim'in ahlaki yaklaşımının bireyciliği dışlayan özgeci bir ahlak biçimi olduğu ileri sürülebilir.

Liberal kuramcı ve iktisatçılar bireylerin rekabet ilişkilerini dışsal müdahaleden arınmış bir alana çekerek topluma düşen tek sorumluluğun yarışma halindeki özgür bireylerin birbirlerine zarar vermelerini engelleyecek düzeyde sınırlı bir otorite sağlaması olduğunu ifade ederler. Oysa Durkheim özgürlüğün bilakis bir düzenlemenin sonucu olduğunu ifade eder. Özgürlük toplumsal eylemin karşıtı değil, sonucudur (Durkheim, 2020, s. 440). Durkheim'in düşüncesi toplumun bir doğal seçim ilkesi gereği en uygun olanın hayatta kalması yoluyla geliştiğine inanan Herbert Spencer gibi liberallerden farklıdır. Var olma mücadelesini ve herkesin herkese karşı savaşını onaylayan bu tür egoist bireycilik, toplumsal işbölümünün gelişimini bozar (Tada, 2020). Dolayısıyla toplum duruma müdahil olarak bireyin hem kendisine hem de topluluğa faydalı olacağı dengeli şartları dizayn etmelidir (Sönmez, 2019). Özgürleşim çitasını dışsal müdahale yokluğuna indirgeyen liberal kuramcılar kendi zevk ve hırslarına adanmış insan tipolojisini muteber görerek toplumsal çıkarı tali bir alana itmiştir. Durkheim'in ahlakla ilgili görüşlerinin temelindeyse bencil bireyciliğin dünya tasarımına toplumcu bir yergi yatar.

Modern toplumun en büyük vaatlerinden birisi de eşitlik mefhumudur. Fakat Durkheim'a göre eşitlik idealinin önşartı dışsal koşullar arasındaki farklılıkların törpülenmesidir. Eşitsizliğin temeli doğuştan gelen bir takım ayrıcalıklar gibi dışsal koşullara bağlıysa onun *Toplumsal İşbölümü*'nde ileri sürdüğü işbölümünün doğal gelişim koşulları sekteye uğrar (Durkheim, 2020, s. 437-438). O, miras yoluyla edinilmiş servetin eşit rekabet şartlarını ortadan kaldırdığına inanır. Kapitalizmin mülkiyet ilişkileri ve miras biçimi bireysel yetenekleri ve çabayı ödüllendirmemektedir (Turner, 2014, s. 177). Durkheim, eşitsizlik ve adaletsizliklere eleştirel yaklaşır fakat çözüm önerileri Marx'ın çatışmacı kuramından uzaktır. O, bireyin toplumsal entegrasyonunu bozuma uğratan ve toplumsal ilişkilerin sürdürülebilirliğine tehdit oluşturan şartların revizyonundan yanadır (Fildiş, 2018). İleri toplumun dayanışma türü olan organik dayanışmanın kemale erebilmesi yeni koşullara uygun gelen yapısal revizyonların gerçekleştirilmesine bağlıdır (Marshall, 1999, s. 358). Durkheim toplumun üyelerini farklı meslek alanlarında uzmanlaşmaya sevk eden işbölümü olgusunun patolojik biçimlerinin gelişimine karşı ahlaki güçlendirmeye yönelik meslek gruplarını işaret

eder (Kösemihal, 1971, s. 209). Meslek grupları ekonomik ve sosyal sorunlara karşı yapıcı çözümler sunabilir ve modern toplumun bireyci karakteri genel çıkarla uyumlu kılınabilir (Swingewood, 1998, 132; Şeker, 2020). Bu türden aracı kurumlar devletin birey üzerindeki baskısını da hafifletici bir rol üstlenerek demokratikleşmeye katkı sağlayacaktır (Fildiş, 2018). Durkheim'ın devlet otoritesini sınırlandıracak önerilerde bulunması onun liberal düşünceye yaklaştığı yerlerden birisidir.

Durkheim devletin toplumsal hayattaki varlığını ve müdahaleci karakterini tamamen gayri meşru ilan etmemekle beraber ahlaki birliğin kaynağında devleti görmez (Swingewood, 1998, s. 156). Fakat bireysel özgürlüklerin korunmasında devletin önemli bir rol üstlenmesi gerektiğini belirtir. Devlet bireyi özgürleştirmekle yükümlü güçtür, ancak bu birey Kant ve Spencer'ın toplumdan yalıtılmış ve kendi kendine yeten bireyi değildir (Durkheim, 2006, s. 121). Durkheim devletin insan üzerindeki otoritesini aracı kurumlarla dengelemeye çalışırken liberal bir görünüm sunar, fakat bireyciliği toplum hilafına tabulaştıran ölçsüz bireyselleşmeye mesafe koyarak toplumcu yönünü ortaya çıkarır. Farklı bir ifadeyle, Durkheim toplumsal kenetlenmeyi bozuma uğratabilecek bir bireyselleşme idealine karşıdır ve tarihin yasası olarak gördüğü işbölümüyle tezahür eden bireyselleşme, toplumla barışık bir özgürleşme çerçevesi sunduğu ölçüde makul görülür.

4. Durkheim'da toplumsal düzen ve işlevsellik

Durkheim'ın sosyolojiye en büyük katkılarından birisi toplumsal olguları 'şeyler' olarak ele alıp bilimsel nesnellığı sağlama çabasıdır. Fakat toplumsal yapılarla bütünleşmiş olgular açık bir gözlemlerle sınırlı vakıf olunacak bir basitlik arz etmezler. Durkheim bu sebeple araştırmalarını gözlemlenebilir olgular üzerine çevirir (Swingewood 1998, s. 125). Toplum yasalarının nedensellik ilkesi uyarınca açıklığa kavuşturulmasını öngören pozitivist düşünce onu somut olgulara yönelmiştir. *İntihar* adlı çalışması ona bu konuda, varsayımlarını kanıtlayabileceği bir fırsat olarak görünür. Durkheim bireyin kendi yaşamını kendi kararıyla sona erdirmesi olarak betimlenen intihar olgusunun art alanındaki toplumsal nedenlere odaklanır (Kösemihal, 1971, s. 85-86). Ona göre intihara yol açan sebepler bireyden bağımsız olan toplumsal koşullar tarafından belirlenmektedir (Sağlık, 2019). Grup entegrasyonunu sağlamış olan bireylerin yüz yüze geldikleri sorun ve trajedilere karşı daha dirençli olmaları onları intihar eylemine daha az yatkın kılmakta (Coser, 2015, s. 129), sonuçta intihar oranları üzerinde bireyin toplumla bütünleşme biçiminin ve birey eylemini yönlendiren toplumsal denetimin rolü öne çıkmaktadır (Demirzen, 2011). Ona göre bir toplulukta intihar sayılarının artışa geçmesi bireyin grupla olan dayanışmasının sekteye uğradığının alametidir (Coser, 2015, s. 128). Durkheim intihar olgusunu dört başlık altında irdelemiştir. Bencil, özgeci, anomik ve kadercil intihar olarak kategorize ettiği intihar türleri bireyin toplumla bağlanma derecelerine ilişkin mesajlar taşır.

Durkheim'a göre toplum eğer güçlü biçimde bütünleşme sağlamışsa üyeleri üzerinde denetim sağlayarak onları kendisine bağlı kılar. Din, aile, siyasal örgütlenme gibi çeşitli toplumsal oluşumlar temelde aynı etkiyi yaparak bireyi topluluğa entegre ederler. Fakat bireyselleşmenin aşırı ve ölçsüz biçimleri insanın toplumla kurduğu bağı yok ederek intihar eğilimini engelleyecek olan toplumsal korumayı işlevsizleştirir. Bundan doğan intihar türü, bencil intihardır (Durkheim, 2013, s. 202-203). Din bireyi topluma bağlayan bir araç olmakla beraber Durkheim'a göre bağlanma derecelerinde dini öğretinin niteliğinden kaynaklanan farklılıklar vardır. Örneğin dini kavrayıştaki bireysel yorumun öne çıktığı Protestanlar arasındaki intihar oranları, kiliseye ve ortak öğretime daha bağlı olan Katoliklere göre daha fazladır (Ağılkaya, 2010; Köse & Arslan, 2019). Geleneksel toplumlarda daha sık rastlanılan özgeci intiharda ise bütünleşme yoksunluğundan ziyade bütünleşmenin aşırı biçimi görülür. Grubun güçlü bütünleşmesi bireyselliğin ortaya çıkışına mani olur. Birey toplumsal öbeğin içerisinde eriyip gider ve gruba olan yüksek bağlılığı yaşamına son verebileceği durumlara

sebepe olabilir. Kimi toplumlarda yaşlı erkeklerin, kocasını yitirmiş kadınların veya efendisi ölmüş hizmetkarların intiharları buna örnektir (Durkheim, 2013, s. 214-215). Durkheim'in belirlediği bir diğer intihar türü anomik intihardır. *Toplumsal İşbölümü*'nde ileri sürdüğü anomik kavramını intihar olgusunu açıklığa kavuştururken referans almıştır. Kuralsızlığın hüküm sürdüğü geçiş dönemlerinde toplumsal otorite boşluğu intiharların sıklaşmasına sebebiyet vermekte ve anomik intihar durumu yaygınlık kazanabilmektedir. İncelediği son intihar türü olan kaderci intiharsa anomik intiharın zıddı olan koşulların ürünüdür. Kaderci intihar "aşırı düzenleme"nin neticesidir. Kaderci intiharın özneleri "geleceği acımasızca kösteklenmiş, tutkuları baskıcı bir disiplinle gemlenmiş kişilerdir." Durkheim bununla ilgili olarak genç kocaların ve çocuksuz evli kadınların intiharlarını örnek verir (Durkheim, 2013, s. 284). Bahsi geçen 4 intihar biçiminde de bireyler intihar olgusunun son aşaması olarak belirir. İntiharı besleyen ve olgunlaştıran koşullar bireyden çok topluma aittir. Durkheim'in istatistiki verilerden faydalanarak toplumsal yönünü ortaya koymayı hedeflediği *İntihar* çalışması, kendi döneminin koşulları içerisinde toplumun ampirik olarak incelenebileceği fikrine güçlü bir kanıt oluşturmuştur.

Durkheim'in toplum anlayışı daha önce belirtildiği gibi organizmacı yaklaşımdır. Buna göre toplumlar canlı organizmalar gibi basitten karmaşığa doğru devinim gösterirler. Sosyolojinin yönelimi toplumsal eylemi neden-sonuç çerçevesinde öngörülebilir kılmaktır. İnsanlığın ileri ve karmaşık formu olan modern toplum yapısı binlerce yılın düşünce ve eylem biçimlerinin müktesebatı üzerine kuruludur. Fakat toplumların ilerledikçe karmaşıklaşması toplumsal yasaların kolaylıkla gözlenebilmesine manidir. Basit örgütlenişe sahip ilkel ve geri toplumlardaysa edimlerin kendilerini gerektiren koşullarla olan bağlantısı gelişkin toplumlara göre daha yalınkat ve gözleme daha açık halde bulunur.

Anımsanacağı gibi Durkheim *Toplumsal İşbölümü*'nde organik dayanışma biçiminin toplumu yeni bağlayıcılıklarla kenetlediğini ileri sürmüştür. Fakat sosyolojisinin olgun döneminde toplumsal birliğin ancak ortak ahlaki bağ ve sembolik temsillerin varlığıyla sağlanabileceğinin farkına varmıştır (Coser, 2015, s. 130). Onun ilkel din araştırmasına girişmesinin bir sebebi de toplumu bir arada tutan dinsel bağların zayıflayışı karşısında dinden doğan boşluğun ne ile doldurulacağıdır (Yenen, 2015). Dolayısıyla Durkheim'in modern toplumların izini kabile toplumunun örgütlenişinde araması (Collins, 2015, s. 188) geçmişin tekerrüründen yana bir muhafazakarlık emaresi değil, bugünü olanaklı kılacak koşulların arayışıdır. İlkel insanın eylem pusulası onun dinidir ve dinsellik örgüsü etrafındaki toplumsal yaşama ait norm ve değerlerin hangi ihtiyaçlara cevap verdiğini saptamak toplumun yasalarına açıklık kazandırmaya yardım edecektir. Durkheim bütün dinlerin iskelet yapısının ilkel toplumsal yaşamın içerisinde bulunabileceğinden hareketle (Monnet, 2012) en ilkel din araştırmasına koyulur ve *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*'nde Avustralyalı Aborjin kabilelerinin toplumsal yaşamını inceleme altına alır.

Durkheim'a göre en ilkel dinin saptanmasında iki kriter vardır. Söz konusu din, örgütleniş bakımından en geri toplumun içerisinde bulunmalıdır ve kendisinden önce var olan hiçbir dine başvurmaksızın açıklanabilmelidir (Durkheim, 2018, s. 21). Bu kriterleri karşılayan en ilkel din totemizmdir. Durkheim totem inancının en ilkel din formu olduğu hususunda Robertson Smith, Jewons, Freud, ilk yazılarıyla da Frazer ve Wundt ile ortak paydada buluşur (Yavuz, 2012, s. 92). Durkheim'a göre hiçbir din bir yanılsama üzerine oluşmamıştır. Hepsi de insan hayatının türlü koşullarına yanıt vermektedir (Durkheim, 2018, s. 23-24). Buradan hareketle eserinin ilk bölümlerini o tarihe kadar ileri sürülen din kuramlarının eleştirisine ayırır ve Edward Tylor'un doğadaki her şeyin bir ruha sahip olduğundan yola çıkan animistik düşüncesiyle Max Müller'in natürizm anlayışını çürütmeye çalışır (Okumuş & Baltacı, 2020). Animizm ve natürizme göre din, insanların türlü yanılsamalardan ve yanlış yorumlamalardan ileri gelerek kurgulanmış olduğu anlam dünyasına denk düşmektedir. Oysa Durkheim dini bir yanılsama olarak tanımlamak yerine, toplumun

kendisinde var olan ama tanımlayamadığı abstre bir varlığın tecessüm ettiği bir yapı olarak ele alır.

Durkheim'ın incelemiş olduğu Totemizm, klan örgütlenmesine sahip Avustralya topluluklarında hayvanların ve bitkilerin kutsallaştırıldığı ve klanın sembolleri olarak görüldüğü bir dini sistemdir (Ritzer, 2014, s. 211). Durkheim Aborjin kabilelerinden Arunta'yı inceleme altına alarak totemik inanışın toplumsal yaşama sirayet etme biçimlerini irdelemiştir (Okumuş & Baltacı, 2020). Orada her klanın kendisine ait bir totemi bulunmaktadır ve bu totem aynı zamanda klan üyelerinin her birinin de ortak totemidir. Totem görevi gören şeyler bitki veya hayvanlar alemine ait olmakla beraber, daha çok hayvanlardan oluşmaktadır. Kutsal olarak görülen totemin resimleri klan üyelerinin bedenlerine, kullandığı silahlara, evlerine ve birçok ortak yaşam alanına yapılmaktadır (Durkheim, 2018, s. 151-152, 163). Totemin sembol ve resimleri totem olan bitki veya hayvandan daha kutsal görülmektedir. Bununla beraber totemin kendisi, resmi ve totemle özdeş olan klan üyelerinin hepsi de kutsal kategorisi içerisinde yer almaktadır. Hayvanla beraber kişilerin de kutsal sayılma sebebi insanın o totemin soyundan geldiğine inanılmasıdır (Durkheim, 2018, s. 190-191). Fakat kutsallık bitki, hayvan veya insanda görünürlük kazanmakla beraber ana kaynağını "mana" adı verilen soyut ve tabiatüstü bir güçten almaktadır (Yenen, 2015). Bu belirsiz güç totemizm aşamasından çıkarak farklı inançların içine karıldığı dinlere de tevarüs etmiştir. Öyle ki Durkheim'a göre bütün çağların dinlerinin tapınımda bulunduğu periler, cinler, tanrılar gibi kutsal varlıkların özü bu ilk maddenin, yani "mana"nın somutlaşma biçimleridir (Durkheim, 2018, s. 278-279). Totemizm aşamasından başlayarak bütün dinlerin aynı güce tapınımda bulunması tüm dinlerin totem inancından doğduğunun göstergesidir. Ona göre totemizm bütün dinlerin kühüdür ve gelişkin dinler de totem inancının karmaşık biçimler almış türevleridir.

Totem dininin tözündeki "mana" hem tanrısallık özellikleri taşıyan totemi hem de klanlar ve üyeleri vasıtasıyla toplumu simgelemektedir. Bu durum Durkheim'ın din kuramıyla ilgili açık hükmünü vermesine olanak tanır: Bu belirsiz güç hem tanrıyı hem de toplumu aynı anda simgeliyorsa bu, tanrı ve toplumun özdeş olmasındandır (Okumuş & Baltacı, 2020). Klanın tanrısı, yani totemin sembolize ettiği gerçeklik klanın kendisinden başka bir şey değildir. Toplum kendisinden kaynaklandığını duyumsayamadığı bu gücü somutlaştırma gereği duyarak hayvan veya bitki türlerine atfetmiştir (Durkheim, 2018, s. 290). Durkheim'ın bu düşüncesi animizm ve natürizmin dini ilkel insanın "gerçek olmayan bir dünya yaratımı" olarak görmesine getirdiği eleştiriye açıklık kazandırır. Din toplumun dünyayı açıklamakta yetersiz kalarak yaratmış olduğu bir kurgudan öte, varlığını hissettiği gücü somut nesnelere üzerinde algılama çabasıdır. Durkheim dinin son derece toplumsal bir olgu olduğunu, toplumun kendi kendisini fark etme ve sürdürme pratiklerinin temsillerini taşıdığını söyleyerek o zamana kadar ileri sürülmüş olan din teorilerini baş aşağı çevirmiştir.

Durkheim'a göre muhtelif ibadetler, tapınmalar ve törenlerden müteşekkil bir içeriğe sahip görünen din olgusunun art alanında toplum üyelerinin zihinlerine ulaşmak ve onlara yön verme gibi bir misyon gizlidir (Durkheim, 2018, s. 572). Totemlere duyulan büyük saygı toplumun kendi varlığına ve değerlerine duyduğu saygıdan kaynaklanır. Böylece tapınılan gücün odağında toplumun bizatihi kendisi yer alır (Giddens, 2012, s. 584-585). İnsanların çeşitli nesnelere kutsallık atfederek ortak semboller yaratmaları kolektif varlıklarını idame ettirmek üzere oluşturdukları dayanaklardır (Yenen, 2015). Toplum kendi soyut varlığını temsiller vasıtasıyla aktaracağı bir din ve bu dinin sahibi olan tanrıyı var etmiştir (Sağlık, 2017). Yani, toplumsal birliğin korunaklı bir alana sahip olması dinsel yaşamın öğretisi ve pratikleri sayesinde gerçekleşmiştir.

Durkheim'a göre tanrı ve toplumun bireylerden beklentileri özdeşdir. Tanrı her şeyden önce insanın kendisinden yüce gördüğü ve ona bağımlı olduğunu düşündüğü bir güçtür. Toplum da bireyler üzerinde aynı duygu ve düşünceleri uyandırmaktadır. Tanrı nasıl ki insan

hayatını düzenleyici buyruklar veriyorsa toplum da üyelerinden bir şeyi emredercesine istemekte ve bireye kendi çıkarlarını unutturarak onu toplum için her türlü meşakkate katlanmaya zorlamaktadır (Durkheim, 2018, s. 291). Fakat tanrıya olan inanç yalnızca üstün bir güce ram oluşu ifade eden tek yönlü bir bağlanma ilişkisi değildir. Bir tanrı ve dine inanmak bireylerde hayatın tüm zorluklarına karşı başa çıkılabilecekleri bir özgüven duygusu yaratır (Durkheim, 2018, s. 294). Toplumda sorumluluklarını yerine getiren insanlar takdirle karşılanırlar ve bu durum insanın kendi kendine olan inancını yükseltir. Dindar bir insanın tanrısından manevi olarak aldığı destek gibi bireyler de toplumdan aldıkları olumlu geri beslemelerle yaptıkları işlerde daha cesur davranırlar (Durkheim, 2018, s. 296). Böylece toplum, üyelerinin bireysel özelliklerini geliştirebilmesine olanak tanıyan ve bunu yaparken de onları ortak değerler etrafında kenetleyen bir örgütlenme oluşturur.

Belli aralıklarla düzenlenen dinsel törenlerde toplumun üyeleri ortak bir amaç uğruna bir araya gelmekte ve bu sayede birbirlerine yakınlaşmaktadır. Gündelik yaşamlarında maddi yararlarını gözetecek işlerle meşgul olan insanlar törenler vasıtasıyla toplumsal çıkarda birleşmektedir. Tören zamanlarında insan ilişkilerine hakim olan duygular toplumun gelenek ve adetleridir. Burada maddi çıkarlar bireysel eğilimlerden arınarak toplumun tamamına mal olur. Ürünleri bollaştıracak koşullar ve toplumun doğadan beklentileri dinsel törenler aracılığıyla sağlanır (Durkheim, 2018, s. 475-476). Üzüntü temasının belirginleştiği yas törenlerinin kaynağında bile üyelerinden birini kaybetmiş olan toplumun duyumsadığı zayıflama duygusunu giderme arzusu bulunur. Yas törenleri bireyleri acıda buluşturur ve ölümden kaynaklanan zayıflama duygusunu tolere edecek bir dayanışma atmosferini ortaya çıkarır (Durkheim, 2018, s. 547-548). Özetle, Durkheim'ın düşüncesinde dini sembollerin ve kutsal değerlerin temel işlevi topluluk üyeleri arasındaki dayanışmayı güçlendirmeleridir (Okumuş & Baltacı, 2020). O, toplumca önemli kabul edilen ve saygı duyulan şeylerin üzerinde kolektif tasarımlardan doğan anlamların etkisine dikkat çekmiştir (Akpolat, 2007). Diğer bir ifadeyle saygınlığın ve kutsallığın derecesiyle toplumun o değerlere yaklaşım biçimi arasında doğru orantı bulunur.

Durkheim'a göre dini değerlerin bireyler nezdinde gördüğü yüksek itibar ve saygının temel nedeni toplumun bir bütün halinde o değerlerin egemenliğini içselleştirmeleridir. Kamuoyu tarafından toplumsal bir kabule dönüştürülen herhangi bir düşünce, bir eylem, aynı karşı konulmaz iradenin temsillerini taşırlar. Fransız Devrimi esnasında yurt, özgürlük, akıl gibi seküler kavramlar tıpkı din gibi kutsal bir inanç haline gelmiştir (Durkheim, 2018, s. 299). Kamuoyunun bu yayılımı zora dayalı değil, toplumun üyeleri üzerindeki dominant karakterinin sonucu gerçekleşir. Esasen kamuoyu başlı başına bir otorite kaynağıdır. Modern çağda bilginin temel referansı haline gelen bilimsel çalışmaların gördüğü rağbet, bilimin nesnel bilgi sağlamasından çok toplumun bilime inanıyor olmasının eseridir. Durkheim'a göre bilime inanmayan bir toplum için bilimin sağladığı nesnellüğün önemi olmayacaktır (Durkheim, 2018, s. 293). Durkheim böylece inancın, bilimin, düşüncenin ve eylemin meşruiyet temeline toplumu yerleştirerek ve toplumsal kabulüyle taçlanmayan düşünce ve eylemiş biçimlerine yaşam hakkı vermeyerek otoritenin yegane adresinin toplum olduğunu serdedir.

Gelecekte din kurumunu neyin beklediği sorusu, onun yerine getirdiği toplumsal işlevlerin ortaya koyulması kadar önemlidir. Durkheim modern toplumsal düzenin gelişimine bağlı olarak dinin etkisini giderek kaybedeceği görüşündedir. İnsanlığın geleneksel dönemde dünyayı açıklamakta başvurduğu din yerini bilimsel düşünceye bırakmaktadır (Giddens, 2012, s. 585). Fakat onun sosyolojik perspektifinde din tamamen kaybolmak yerine şekil değiştirerek varlığını sürdürmeye yazgılı görünmektedir (Ertit, 2020). Modern dönemde insanlar ontolojik gerekçelerini bilmedikleri dinsel inançların peşinden gitmeyeceklerdir. Dolayısıyla din artık dünyayı açıklığa kavuşturmadaki üstünlüğünü bilime kaptırmıştır ve

varlığını idame ettirmesi bu geri dönüşü olmayan sürece adapte oluşuyla ilintilidir (Durkheim, 2018, s. 586-587).

Sonuç

Sosyolojinin pozitivist bir renk kazanmasındaki katkılarının yanında, Durkheim ileri sürdüğü düşüncelerden dolayı birçok eleştirinin yöneltildiği isimlerden birisi olmuştur. Bu eleştirilerin bir kısmına yer verilerek Durkheim sosyolojisinin tartışmaya açık yönlerine temas etmek yararlı olacaktır. Örneğin Durkheim, Susan Hekman tarafından, bilgi sosyolojisi alanına ilişkin olarak ileri sürdüğü “zihinsel kategorilerin toplumun ürünleri olduğu” görüşünü somutlaştırmamakla ve tezine yönelik özgün argümanlar geliştirmemekle eleştirilmektedir (Hekman, 1999, s. 39). Ona yönelik bu eleştirinin arka planında Durkheim’ın katı bir pozitivist figür olarak algılanmasının yer aldığı ileri sürülebilir. Fakat o, *Kurallar*’ın önsözünde temel amacının “bilimsel rasyonalizmin alanını insan davranışlarını kapsayacak sınırlara kadar genişletmek” olduğunu söyleyerek (Durkheim, 2004a, s. 17) duyuşal izlenimlerden olduğu kadar toplumsal birikimi temsil eden akıldan da faydalanılması gerektiğine ilişkin mesajlar vermiştir. Nitekim bilgi kuramına son şeklini verdiği *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*’nde ampirizmi ve apriorizmi sentezlemeyi “yeni bir bilim kurmak” olarak görmüştür (Durkheim, 2018, s. 41-43). Swingewood ise Durkheim’ın *Toplumsal İşbölümü*’nde nesnel ve ampirik bilime sadık kalma çabasını onaylamakla birlikte mekanik dayanışmadan organige geçişteki teorik yaklaşımını Comte ve Spencer’in felsefi yolundan gitmek olarak değerlendirmiştir. O, Durkheim’ın anomi, toplumsal değişim ve işbölümüne ilişkin analizlerinin felsefi içermelere dayandığını ileri sürerek kendi çizdiği pozitivist idealden saptığını vurgulamıştır (Swingewood, 1998, s. 126).

Baykan Sezer, Durkheim’ın toplumsal işbölümü ve kolektif bilinç gibi kavramları kullanmasının tarihsel maddeciliğin öngördüğü sınıf çatışmalarına karşı mevcudun berdevamına yönelik bir önalma girişimi olduğundan söz etmiştir (Vergili, 2016). Siyasi bir eleştiriye yaslanan bu düşünce Durkheim’ın sosyolojik perspektifini politik bir plana işlerlik kazandırma aracı olarak değerlendirmiştir. Turner ise Durkheim’ın erken ve geç dönem çalışmalarını biçimlendiren sosyoloji anlayışında bir kopukluk olduğu görüşünü Parsons’un benzer minvaldeki düşüncesine atfen yinelemiştir. Ona göre Durkheim’ın ilk dönem çalışmalarındaki pozitivistliğe bağlı kalma kaygısı, pozitivist bir ahlak kuramının analitik yetersizliği sebebiyle idealizme doğru kayma göstermiştir (Turner, 2014, s. 165-166). Fakat Ritzer bu eleştiriye katılmadığını belirterek Durkheim’ın dönemsel farklılaşımının kuramsal düzeyde bir kopuştan ziyade konuya göre odaklanma meselesi olduğunu ifade etmiştir (Ritzer, 2014, s. 208).

Durkheim’ın sıklıkla eleştiriye maruz kalan görüşlerinin merkezinde bireyi toplumsal kavrayış ve eyleyiş biçimlerinin zorunlu takipçisi olarak betimleyen determinist düşüncesi vardır. Giddens, Durkheim’ın bireysel eylemin yönünü toplumda araması ve toplumu kolektif bir yapı olarak düşlemesinden hareketle “Bireyler toplumun ürünü değil, onun yaratıcısıdır” görüşünü paylaşmıştır (Giddens, 2012, s. 143). Oysa Durkheim bireyin ancak toplumsallaştığı ölçüde gerçek değerini elde edebileceğini ileri sürerek toplumsal olguların birey üzerindeki baskısını olumlama yoluna gitmiştir. Durkheim’ın düşüncesi ve ona getirilen bu eleştiri, birey ve toplumdaki hangisinin özne konumunda olduğuna ilişkin bir fikir ayrımına dayanmaktadır. Ritzer tarafından ele alınan daha somut bir eleştirideyse Durkheim’ın insan doğasına ilişkin varsayımıyla onun toplum kuramı arasındaki paradoksal duruma dikkat çekilmiştir. Durkheim bireylerin ahlaki kontrol altına alınmazlarsa tutkularına ve doyumuzuz hırslarına yenik düşecekleri kaygısını taşımaktadır. Oysa bu düşünce Durkheim’ın determinist anlatısında bireyin değil toplumun yol açtığı bir duruma tekabül etmektir (Ritzer, 2014, s. 221-222). Yine de Durkheim’ın sosyolojik yöneliminin bireyi toplum karşısında edilgen bir alana hapsedmeye mecbur olduğu söylenmelidir, çünkü toplumsal olgular ancak “şeyler” olarak düşünülüyor

takdirde sosyoloji değer yansız bir kimlik kazanabilecektir. Farklı bir ifadeyle, toplumsal olguları nesnellikleri kuşku götürmeyen yaratımlar olarak ele almanın zorunlu koşulu sübjektif bireyin yadsınmasıdır. Ancak toplumsal olguların yaratım süreçlerinde bireylerin özgül katkısını dışlayan Durkheim, bireyselleşmenin patolojik neticelerini toplum dışı faktörlerle açıklamaya girişerek ve sorunların çözüm yolunu bireyin dizginlenmesine indirgeyerek sosyolojik teorisinde bir düğüm meydana getirmiştir.

Dile getirilen tüm eleştirilere karşı Durkheim'in ampirik çalışmalarının sosyolojinin bilimsel rüştünü ortaya koymasında bir dönüm noktası yarattığı ifade edilmelidir. O, bireysel olanla toplumsal olanın ve öznel çıkarsamalarla nesnel verilerin ayırımına giderek sosyolojinin merkez geleneğinin kurallarının belirlenmesine öncülük etmiştir. Toplumun bilimsel olarak incelenebileceği fikrinden hareket eden Durkheim nesnelleşme idealini sosyolojinin sırtına yükleyerek toplum yasalarına berraklık kazandırmak istemiştir. Onun toplumsal olguların birey üzerindeki dışsallığını vurgulayışı toplumun bilimsel incelenebilirliğine yönelik kanıt oluşturma çabasıdır. Sosyolojiye bilimsel meşruiyet kazandıran *İntihar* çalışmasında toplumsal olguların birey eylemlerinin temel yönlendiricisi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Onun bu belirlenimci yaklaşımı bireyin özneliğine vurgu yapan ve toplumu bireysel etkileşimlerin buluşma alanı olarak gören kuramlar tarafından reddedilmiştir. Yine de Durkheim'in düşüncesinde modern toplumun birey tiplemesi geleneksel topluma kıyasla özerk bir konuma kavuşmuştur. O, primitif toplumlarda kolektif bilincin belirlenimi altındaki bireylerin toplum tarafından asimile edildiğini ve toplumsal bütünlüğün benzerlikler ölçüsünde var olduğunu ileri sürerken işbölümünün yaratımı olan modern toplumda mesleki uzmanlaşma gereğinin bireysel farklılaşım ile sonuçlandığı bir dayanışma türünden söz etmiştir.

Basitten karmaşığa ilerleyen toplum yapısının nihai kertesini umutla selamlayan Durkheim insanı haz ve mutluluğu etrafında figüre eden bireyciliğin toplumsal bütünlüğü zedelediğini düşünerek aşırılaşmış bireyci fikirleri kuşkuyla karşılamıştır. Modern toplumdaki ahlaki çözümlenin sonucunda ortaya çıkan ölçsüz bireyselleşmenin toplumun birliğini tehdit ettiğini düşünerek bireyler üzerinde ahlaki bir kontrol sağlamak üzere meslek gruplarını önermiştir. Sunmuş olduğu çözüm önerisinden de anlaşıldığı üzere Durkheim uyumlu değişimleri kolaçan eden bir revizyonisttir. Onun temel yönelimi, eşitsizlikler içeren sistemi bir bütün halinde çökertmektense tutkularının esiri durumundaki bireyleri dizginleyecek bir ahlaki kontrol mekanizmasının arayışıdır. Fakat Durkheim'in toplumsal sorunları bireyde çözüme kavuşturmaya odaklanan yaklaşımı, failin toplum olduğu determinist teorisinde bir açmaz oluşturmuştur. Bununla beraber onun makro düzeyde çözümlenmeler içeren toplum teorisinin kendi içerisinde bazı çelişkiler doğurmuş olması sosyolojiye sağladığı katma değer karşısında önemsiz addedilebilir. Nitekim yürütmüş olduğu ampirik araştırmalarla ve anomi, mekanik dayanışma, organik dayanışma gibi birçok kavramı sosyolojiye kazandırmasıyla sosyolojinin kavramsal ve bilimsel inşasında kurucu figürler arasına yerleşmiştir.

Durkheim sosyolojisinin künhünde, modern dönemde toplumsal devingenliğin hızına ve mahiyetine ayak uydurabilecek bir ahlak arayışı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Onun sosyolojik araştırmaları ahlaki bir bunalımla sınıanan modern toplum hayatının dayanak noktalarının tahkim edilmesine adanmıştır. Durkheim modernizmin iç çelişkilerinden doğabilecek bir toplumsal yıkıma karşı uyumlu birliklilik koşullarının güçlendirilmesinden yana olmuş ve bu sorumluluğu da sosyolojinin uhdesinde görmüştür. Çünkü ona göre sosyoloji, olgulara açıklık kazandırmanın yanında toplumsal tökezlemelere karşı bilimsel kılavuzluk yapmakla yükümlüdür ve toplumun hastalıklarına reçete sunmadıkça sosyoloji bir bilim olma ayrıcalığını kazanamayacaktır.

O, modern toplumun ahlaki bütünlüğünü muhafaza edebilecek koşulları basit örgütlenişe sahip ilkel toplumların morfolojisinde aramıştır. İleri toplumların karmaşık yapısının sosyolojik gözleme elverişsiz olduğunu düşünen Durkheim, toplumsal yaşamın

hangi merkezi değerler tarafından biçimlendirildiğini Avustralya kabilelerini irdeleyerek ortaya koymaya çalışmıştır. Toplumsallığın dinselikle harmanlandığı ilkel toplum düzeninde dinin toplumun kendi kendisini duyumsama ve varlığını idame ettirme pratiklerini temsil ettiğini öne süren Durkheim, dinin bağlayıcı gücünü, onun güçlü bir toplumsal kabul içermesine yorarak modern dönemdeki toplumsal birliğin de ancak ortak inanç ve düşüncelerin yaygınlaştırılmasıyla sağlanabileceğini öngörmüştür.

Kaynakça

- Ağılkaya, Z. (2010). İntihar ve din: İntihar girişiminde bulunanlar üzerine empirik bir araştırma. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 173-202.
- Akpolat, Y. (2007). Durkheim'dan Giddens'a pozitivist sosyoloji. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 53-87.
- Aksakal, İ. (2021). Durkheim' in ahlak eğitimi ve ideal vatandaş modeli. *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 42, 511-529.
- Bauman, Z. (2013). *Modernite, kapitalizm, sosyalizm: Küresel çağda sosyal eşitsizlik* (F. D. Ergun, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Berkurt, A. G. (2011). Bir bilgi ve bilme kuramı olarak sosyoloji. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(22), 473-481.
- Collins, R. (2015). *Sosyolojide dört ana gelenek* (Ü. Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Sentez Yayınları.
- Coser, L. A. (2015). *Sosyolojik düşüncenin ustaları* (H. Hülür, S. Toker & İ. Mazman, Çev.). Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Demirbaş, B. (2021). Durkheim'ın metodolojisi: Sosyolojik yöntemin kuralları üzerine bir inceleme. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6(12): 128-142.
- Ergun, D. (1984). *100 soruda sosyoloji el kitabı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Ertit, V. (2020). Sosyolojinin kurucu figürlerinde din. *Akademik Hassasiyetler*, 7(14), 1-35.
- Fildiş, B. (2018). Marx, Durkheim ve Weber üzerinden klasik dönem sosyolojisinde modern devlet ve modern ordular. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 1860-1876.
- Demirzen, İ. (2011). A sociological perspective to suicide bombing. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(1), 7-17.
- Durkheim, E. (2004a). *Sosyolojik yöntemin kuralları* (C. Saraçoğlu, Çev.). İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınlar.
- Durkheim, E. (2004b). *Ahlak eğitimi* (O. Adanır, Çev.). İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Durkheim, E. (2013). *İntihar* (Z. İlkgelen, Çev.). İstanbul: pozitif Yayınları.
- Durkheim, E. (2006). *Sosyoloji dersleri* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Durkheim, E. (2018). *Dinsel yaşamın ilk biçimleri* (Ö. Ozankaya, Çev.). İzmir: Cem Yayınevi.
- Durkheim, E. (2020). *Toplumsal işbölümü* (Ö. Ozankaya, Çev.). İzmir: Cem yayınevi.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji* (H. Özel, A. Sönmez, Z. Mercan, İ. Yılmaz, E. Rızvanoğlu, M. A. Sarı, Ş. Pala Güzel & M. Özcan, Çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gözaydın, İ. & Gülsoy, N. Ö. (2010). Durkheim sosyolojisinde dinin tarihsel ve güncel olanakları. *Sosyoloji Dergisi*, 3(21), 1-15.
- Hekman, S. (1999). *Bilgi sosyolojisi ve hermeneutik* (H. Arslan & B. Balkız, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Jensen, H. (2018). *Weber ve Durkheim: Metodolojik bir karşılaştırma* (D. Boyraz, Çev.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Köse, A. & Arslan, F. (2019). Sosyolojik bir olgu olarak intihar. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43(1), 1-20.
- Kösemihal, N. Ş. (1971). *Durkheim sosyolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Küçük, Ö. (2020). Marx, Durkheim ve Weber’de bilim, etik ve siyaset gerilimi ve sosyolojik bireycilik: Klasik sosyolojik gelenekte bir diyalog girişimi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 23(1), 94-129.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü* (O. Akınhay & D. Kömürcü, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Monnet, A. S. (2012). War and national renewal: Civil religion and blood sacrifice in American culture. *European Journal of American Studies*, 7(2), 1-17.
- Okumuş, E. & Baltacı, A. (2020). Din sosyolojisinde Emile Durkheim: Bir giriş denemesi. *İslami Araştırmalar*, 31(1), 32-49.
- Özyurt, C. (2007). Durkheim sosyolojisinde ahlâkî kontrol sorunu. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5(13), 95-121.
- Ritzer, G. (2014). *Klasik sosyoloji kuramları* (H. Hülür, Çev.). Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Sönmez, A. (2019). Durkheim’in toplumu bir özne, toplumsal bir nesne olarak kavramsallaştırma çabası. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 39, 159-174.
- Sağlık, C. (2017). Emile Durkheim’in metodolojisi ve sosyolojisi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 449-480.
- Salman, C. (2019). Erken dönem toplum kuramlarında kent düşüncesi. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 17(67), 42-61.
- Schiermer, B. (2019). From holism to participation: Three phases in Durkheim’s work. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 39(1), 109-133.
- Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik düşüncenin kısa tarihi* (O. Akınhay, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şeker, A. (2020). İş bölümünün sosyal politika ve toplumsal dayanışma açısından sosyolojik çözümlemesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 20-27.
- Tada, M. (2020). How society changes: Sociological enlightenment and a theory of social evolution for freedom. *The American Sociologist*, 51, 446-469.
- Toktamış, K. (2010). Durkheim’den Simmel’e toplum ve bilimine giriş: Bir varmış, bir yokmuş. *Sosyoloji Dergisi*, 3(21), 85-101.
- Turner, B. S. (2014). *Klasik sosyoloji* (İ. Çetin, Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Vergili, A. (2016). Baykan Sezer’in metinlerinde Emile Durkheim eleştirileri. *Sosyoloji Konferansları*, 53, 63-79.
- Yavuz, H. (2012). *Avrupa’nın zihin tarihi*. İstanbul: Timaş yayınları.
- Yenen, İ. (2015). Emile Durkheim sosyolojisinde din fenomeni. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 9(17), 441-461.
- Yükselbaba, Ü. (2017). Emile Durkheim’a göre toplum, düzen ve hukuk: Hukukun ve cezanın evrimi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 75(1), 191-226.